

Henk Overbeek*

Over het einde der Amerikaanse hegemonie

"... en Amerika is de jongste, maar sterkste vertegenwoordiger van het Westen."

Karl Marx, *New York Daily Tribune* 12 augustus 1853.
(*Marx-Engels Werke* 9, 236)

Inleiding: Lenin vs. Kautsky, een oud debat, nog steeds aktueel?

Al heel lang vindt binnen het marxisme een debat plaats over de vraag of nu rivaliteit dan wel integratie de overheersende interactievorm voor kapitalistische landen is. De eersten die dit debat voerden waren Lenin en Kautsky, in hun beroemde polemiek over de te verwachten internationale verhoudingen na de eerste wereldoorlog. Na 1945 echter leek de kwestie niet langer aktueel. Rivaliteit tussen kapitalistische mogendheden leek voor altijd overschaduw te zullen worden door de suprematie van de Verenigde Staten van Amerika, en door de noodzaak één front te vormen tegenover de socialistische landen. Pas in de loop van de jaren zestig komen denkbbeelden naar voren die een terugkeer van de rivaliteit voor mogelijk of zelfs noodzakelijk houden. De these van het Amerikaanse superimperialisme wordt aangevallen, en het aanvankelijke succes van de EEG verleent deze nieuwe opvatting geloofwaardigheid. De rivaliteit tussen de westerse landen neemt in de loop der jaren zeventig verder toe onder invloed van de crisis in het kapitalisme die steeds ernstiger vormen aanneemt.

In dit artikel wil ik nagaan welke weerklank deze verscherpte concurrentie in de theorievorming heeft gevonden, en hoe de concurrentieverhoudingen zich in de afgelopen jaren feitelijk hebben ontwikkeld.

Het artikel is verdeeld in een drietal paragrafen. In de eerste paragraaf ga ik in op recente vruchtbare aanzetten in de theorievorming over internationale politieke en economische verhoudingen. Met name beschouw ik de hernieuwde aandacht voor processen van internationale

---

* FSW-A Universiteit van Amsterdam,
Vakgroep Internationale Betrekkingen
en Volkenrecht. Met dank aan Paul

Aarts, Gerd Junne en André Mommen
voor hun waardevolle opmerkingen bij
een eerdere versie van dit artikel.

klassenvorming en voor de manier waarop klassefrakties hun belangen weten te verheffen tot staatspolitiek. Het betrekkelijk ruwe begrippen-apparaat dat het imperialismedebat vijftien jaar geleden domineerde blijkt ontoereikend om de nieuwe vormen van rivaliteit te begrijpen. In de tweede paragraaf ga ik na welke twistvragen van feitelijke aard het rivaliteitsdebat beheersten, en in welke mate de feitelijke ontwikkeling in de jaren zeventig deze of gene debattant in het gelijk stelde. Daarbij komen achtereenvolgens aan de orde de concentratie en centralisatie van kapitaal, de ontwikkeling van de wereldhandel en het aandeel van de verschillende landen en produkten daarin, de ontwikkeling van de concurrentiepositie van de verschillende nationale economieën, de kapitaalexport, en de ontwikkeling op het gebied van de 'hoge technologie'. In de derde paragraaf, ten slotte, worden op basis van het voorgaande enkele voorzichtige konklusies geformuleerd over de richting waarin de rivaliteit tussen de kapitalistische landen zich in de komende jaren zou kunnen bewegen.

1 Imperialismetheorie in de jaren zeventig

De crisis die de Amerikaanse hegemonie sinds het einde der jaren zestig doormaakt heeft aan wie dat vergeten leek te zijn, duidelijk gemaakt dat hegemonie en rivaliteit, integratie en concurrentie geen absoluut tegengestelde en elkaar uitsluitende begrippen zijn, maar dat we hier te maken hebben met dialektische begrippenparen, waarvan het ene begrip slechts kan bestaan in de eenheid met het andere: hegemonie en rivaliteit zijn beide aspecten van de werkelijkheid van de internationale verhoudingen onder het kapitalisme, en het is de konkrete historische conjunctuur die bepaalt of verhoudingen tussen landen als hegemoniaal of als rivaliserend verschijnen. (Overigens is het goed hier op te merken dat dit in feite precies is wat Lenin aan Kautsky voorhield, toen die meende dat een vreedzaam en stabiel ultra-imperialisme mogelijk zou zijn.)

Een van de belangrijkste startpunten van de nieuwe richtingen in de theorievorming die proberen met bovenstaande rekening te houden is een nader onderzoek van de wisselwerking tussen nationale staat en internationaal kapitaal. De vraag luidt dan welke effecten de toenemende internationalisatie van het kapitaal heeft op (de effectiviteit van) nationale politieke processen, of zoals Murray (1971, 84) dat noemde de uitwerking van de *territoriale non-koïncidentie*. De vraagstelling werd door *Nicos Poulantzas* verder ontwikkeld. Zijn belangrijkste stelling in dit verband is dat er sinds de tweede wereldoorlog sprake is van een nieuwe vorm van imperialistische dominantie, namelijk de Amerikaanse. Deze onderscheidt zich van de Engelse uit de vorige eeuw doordat in dit geval het dominante kapitaal

zich in grote mate heeft gevestigd in de gedomineerde economieën zelf, in casu in West-Europa. Deze afhankelijkheid wordt gekompleteerd door het feit dat bepaalde delen van de Europese bourgeoisieën zich met dit Amerikaanse kapitaal verbinden en zo tot steunpunt van het Amerikaanse kapitaal *binnen* de sociale en politieke strijd in Europa worden.

De kracht van Poulantzas' argumentatie is ongetwijfeld gelegen in het inzicht dat de penetratie van Amerikaans kapitaal in Europa een bepaalde *geleding* van de Europese bourgeoisie teweeg bracht, waarbij grote delen daarvan òfwel in de positie van 'junior partner' werden geplaatst òfwel gedoemd werden tot steeds verdere marginalisering. Toch voldoet zijn theorie niet, vooral niet omdat hij zijn resultaten verabsoluteert en voorbij gaat aan de vraag of de anachronistisch geworden concurrentie niet zou kunnen omslaan in een werkelijke betwisting van de Amerikaanse hegemonie.¹

Een tweede belangrijke nieuwe stroming — waarin juist wel veel aandacht aan het noodzakelijk tijdelijke karakter van hegemonie in het wereldsysteem wordt geschonken — moet gezocht worden in het werk van *Immanuel Wallerstein* en zijn volgelingen. Naar diens mening symboliseerde de 'ontdekking' van Amerika in 1492 het geboortjaar van een kapitalistische wereldeconomie. Sinds die tijd is klassenvorming een wezenlijk internationaal proces, waarin schoksgewijs steeds meer delen van de wereld werden betrokken totdat tegen het einde der negentiende eeuw waarlijk de gehele wereld onderdeel uitmaakte van één en dezelfde wereldeconomie. Een van de door Wallerstein c.s. gesignaleerde structurele kenmerken van dit systeem is de opeenvolging van perioden van rivaliteit — die betrekkelijk lang duren — en perioden van hegemonie — die van kortstondige aard zijn.² Veelal worden deze opvattingen verbonden (ook door Wallerstein zelf) met enigerlei versie van een economische lange-golftheorie. De interessantste die ik vanuit deze hoek tegenkwam is die van *David Gordon*. Zijn 'innovatie' is gelegen in zijn verwijzing naar de voor iedere lange golf eigen 'sociale structuur van accumulatie', bestaande uit een onderling verbonden samenstel van instellingen op sociaal-economisch terrein die "een gekombineerde sociale structuur scheppen met één eigen interne structuur — een samengesteld geheel, in feite, waarvan de intrinsieke structuur meer is dan de som van de afzonderlijke verhoudingen".³

---

1. Poulantzas, 1976; een soortgelijke kritiek vindt men bij S. De Brunhoff, 1976, 97-8.

2. Wallerstein, 1980, 38-9; zie ook Nicole Bousquet, *From Hegemony to Competition: Cycles of the Core?*, in Hopkins en Wallerstein (red.), 1980,

46-83.

3. David M. Gordon, *Stages of Accumulation and Long Economic Cycles*, in Hopkins en Wallerstein (red.), 1980, 9-45; Wallerstein neemt hiervan veel over in *Historical Capitalism*, Londen 1983, 36-37.

Die sociale structuur van de accumulatie hield ook Poulantzas bezig, en zou voor hem ook moeten aangeven waar de omslag zich welhaast moet gaan aftekenen; ik doel hier op zijn analyse van de invoering van 'Amerikaanse produktieverhoudingen' in Europa. Wat Poulantzas zegt over de effecten daarvan op de klassenstructuur en de concurrentieverhoudingen is juist, dat heb ik al benadrukt. Máár *produktieverhoudingen hebben geen nationaliteit!*⁴ De kapitalistische produktiewijze kenmerkt zich met name juist daardoor dat de meest voortgeschreden produktietechnieken zich, door het mechanisme van de concurrentie, tendentieel tot gemiddelde ontwikkelen. Dit betekent dat het 'nationale' kapitaal in Europa voor de keuze komt te staan: ondergaan in de concurrentie met het Amerikaanse kapitaal, of aansluiting zoeken bij het Amerikaanse kapitaal met als primaire doel te overleven en te blijven meedelen in de verdeling van de maatschappelijk geproduceerde meerwaarde, of *zelfstandig* die nieuwe 'Amerikaanse' produktietechnieken doorvoeren en verder ontwikkelen. Op deze manier bezien kan juist de concurrentievoorsprong van het Amerikaanse kapitaal op langere termijn leiden tot het verlies van die voorsprong: men dwingt tenminste een deel van de concurrentie ertoe het Amerikaanse kapitaal met eigen middelen te bestrijden. In dit proces is ook een van de voorwaarden gelegen voor het wederopleven van politieke rivaliteit tussen de betreffende staten.⁵ Een laatste in dit verband belangrijke stroming is de Franse die vooral door *Michel Aglietta* (1979) wordt geïnspireerd, Datgene wat bij Poulantzas (Amerikaanse produktieverhoudingen) en Gordon (sociale

4. Dat dit probleem niet nieuw is blijkt uit het feit dat Antonio Gramsci zijn beroemde essay *Americanism and Fordism* al in 1930 schreef. Zie Gramsci, *Selections from the Prison Notebooks*, Q. Hoare en G. Nowell Smith (red.), New York 1976 (1971), 279-318.

5. De tijdgebondenheid van vele van de stellingnamen in het debat wordt prima geïllustreerd door de discussie die enkele jaren na het verschijnen van Poulantzas' boekje in de *New Left Review* werd gevoerd. De aanzet werd gegeven door Petras en Rhodes (1976) die in een aantal opzichten de lijn van Poulantzas doortrokken. Naar hun mening was de afbrokkeling van de Amerikaanse hegemonie slechts een tijdelijke zank. Zij baseerden hun stelling mede op de uitspraak dat het imperialisme niet slechts als een economisch begrip moet worden opgevat, maar ook in politieke en militaire termen moet worden begrepen. Zij interpreteerden de gebeurtenissen

van 1973-1974 als een herbevestiging van de Amerikaanse dominantie over de bondgenoten. Pas later werd duidelijk dat wat zij voor duurzaam aanzagen, in feite van tijdelijke aard was. De Amerikaanse offensieven in de jaren 1973 (Kissingers 'Jaar van Europa') en 1974 ('oliekrisis', Energiekonferentie van Washington) zijn, als we daar nu op terugkijken, pogingen geweest van het in het defensief gedrongen Amerikaanse imperialisme om de verloren positie te herwinnen. Verdere bijdragen in deze discussie: A. Szymanski, *Is US Imperialism Resurgent?* *New Left Review* 101-102, febr.-april 1977, 144-151; J. Petras en R. Rhodes, *Reply to Critics*, idem, 153-160.

structuur van accumulatie) min of meer terzijde naar voren komt, is voor Aglietta het centrale startpunt: het 'akkumulatieregime'. Elke fase in de kapitalistische ontwikkeling wordt gekenmerkt door een bepaald akkumulatieregime, een geheel van maatschappelijke structuren en instellingen die een bepaalde accumulatiebeweging ondersteunen en in stand houden.

De fundamentele onderschikking van de loonarbeid aan het kapitaal wordt door zo'n regime niet veranderd. Men zou eerder kunnen zeggen dat een akkumulatieregime de maatschappelijke inbedding van de loonarbeid/kapitaalverhouding behelst bij een bepaalde ontwikkelingsstand van de produktiekrachten, en dat een wijziging van regime plaatsvindt juist om de kapitaalverhouding onder gewijzigde omstandigheden in stand te kunnen houden. In zijn boek analyseert Aglietta het regime van intensieve accumulatie (gericht op opvoering van de *relatieve* meerwaarde en de arbeidsproduktiviteit) dat in de loop der jaren twintig in de Verenigde Staten vorm kreeg. Gramsci verleende dit regime de naam waaronder het ook nu bekend is: het Fordisme, genoemd naar Henry Ford die enerzijds zijn arbeiders een goed loon betaalde (\$5 per dag), zo goed dat ze allemaal een auto van Ford zouden kunnen aanschaffen, maar die anderzijds zijn arbeiders, mede langs deze weg, tot een ongehoorde graad van discipline bracht en hen pas op deze wijze goed geschikt maakte voor het werk aan de lopende band. Het Fordisme verwijst dus naar het akkumulatieregime waarin enerzijds produktiviteitsgroei, loonstijging en stijging van de consumptie hand in hand gingen, en anderzijds het arbeidsproces ingrijpend werd geherstructureerd.

In zijn onlangs verschenen proefschrift *Imperialism and Class Formation in the North Atlantic Area* (1983) brengt Van der Pijl deze verschillende lijnen samen in een poging om opkomst, hoogtepunt en crisis van de Amerikaanse hegemonie in het wereldsysteem te analyseren op drie niveaus: op dat van de economie (technologische ontwikkeling, ontwikkeling van het arbeidsproces), op dat van de maatschappelijke verhoudingen (niet alleen de verhouding tussen kapitaal en arbeid, maar ook de verhouding tussen de verschillende frakties van de bourgeoisie), en op het niveau van de internationale verhoudingen (imperialistische rivaliteit, hegemonie). Uitgangspunt daarbij is de stelling, dat na de tweede wereldoorlog een verregaande economische integratie in het Noordatlantisch gebied tot stand kwam; Poulantzas wordt daarbij deels gevolgd, maar deels ook gekritiseerd omdat hij de Atlantische integratie begrijpt als een eenzijdig proces, en wel oog heeft voor de fraktionering van het Europese kapitaal, maar het Amerikaanse als één blok beschouwt.⁶ Het beeld van een in de loop van de naoorlogse groei totstand gekomen geïntegreerde Atlantische economie wordt bevestigd door de resultaten van het

onderzoek naar internationale dubbelfuncties van Fennema (1982).⁷ Van der Pijl meent dat het slechts mogelijk is het Atlantische imperialisme te analyseren in termen van transatlantische klasse-konfiguraties. Alleen zo kan men bepalen welke klassefrakties, in Europa en in de VS, op gegeven momenten de buitenlandse politiek van de VS steunden, en hoe imperialistische rivaliteit, nationaal en internationaal, tot uitdrukking kwam via transnationaal concurrerende strategieën met betrekking tot de algehele imperialistische orde.⁸ Deze 'transnationale' rivaliteit kan zich ook in de fase van Atlantische eenheid niettemin voordoen in de gedaante van rivaliteit tussen staten. Immers, de politieke macht is nog altijd nationaal georganiseerd, en daarmee is de mogelijkheid gegeven dat op een zelfde moment in verschillende landen een verschillend samengesteld machtsblok aan de macht is. De historisch bepaalde specificiteit van de nationale politieke systemen is door de Amerikaanse hegemonie, of algemener door de toegenomen internationalisatie, niet in een klap ongedaan gemaakt.⁹ In zijn analyse slaagt Van der Pijl erin de oneigenlijke tweedeling tussen enerzijds analyses in termen van ondernemingen en anderzijds analyses in termen van nationale staten, en die tussen integratie en rivaliteit, ongedaan te maken. Het proces van klassenfraktionering en de strategische concepties die door de onderscheiden frakties worden ontwikkeld spelen hierbij een hoofdrol, en juist de aandacht voor die aspecten heeft lange tijd ontbroken in het imperialismedebat.

6. Een eerste aanzet tot dit idee was te vinden in Van der Pijl's artikel *Class Formation at the International Level, Capital and Class* 9, 1979, 1-21 (een vertaalde versie is te vinden in Van der Pijl (1982a).

7. De in dat onderzoek betrokken Noordamerikaanse en Europese ondernemingen zijn, op een enkele uitzondering na, allemaal met elkaar verbonden via gedeelde benoemingen van directeuren, zowel in 1970 als in 1976. In het eerste jaar echter zijn alle Japanse ondernemingen slechts met elkaar verbonden. In 1976 zijn pas twee Japanse ondernemingen betrokken bij wat met recht het Atlantische netwerk genoemd kan worden. Fennema konkludeert dat het imperialisme-model van Lenin en Kautsky — die het met elkaar eens waren dat er internationale verbanden van kapitalisten tot stand zouden komen — meer met de werkelijkheid overeenstemt dan het model van Bucharin, die meende dat de ontwikkeling van het imperialisme zou leiden tot aansluiting op

nationale basis van de grote monopolies en de staat.

8. Van der Pijl noemt deze strategieën, in navolging van Bode, 'globale beheersconcepties'. Zie voor uitwerkingen van dit begrip voorts: R. Bode, *De Nederlandse bourgeoisie tussen de twee wereldoorlogen, Cahiers voor de politieke en sociale wetenschappen* 2 (4), 1979, 9-50; zie ook H. Baudet en M. Fennema, *Het Nederlands belang bij Indië*, Utrecht/Antwerpen 1983, m.n. 9-28.

9. Op het belang van het in nationale staten georganiseerd zijn van de politieke macht wezen onder meer Busch (1974) en Neusüss (1972). Dat dit verschijnsel ook de betrekkingen tussen socialistische landen bepaalt, betoogde Van der Pijl in *De nationale-staatsvorm van het socialisme en de conflicten tussen socialistische landen, Cahiers voor de politieke en sociale wetenschappen* 3 (1), 1980, 57-72, waarvan een uitgebreide versie verscheen in Van der Pijl (1982a).

2. De ontwikkeling van de imperialistische concurrentie in de jaren zeventig

---

Hierboven zagen we dat de theorievorming over het imperialisme in de loop van de jaren zeventig nieuwe wegen insloeg als antwoord op de crisis in de Amerikaanse hegemonie, gesymboliseerd door de 'val van de dollar' en de uiteindelijke smadelijke aftocht uit Vietnam in 1975. Met name het groeiende aandeel van Europa in de wereldhandel, de groeiende Europese investeringen in het buitenland en de schaalvergroting in het Europese bedrijfsleven (internationale vervlechting à la Dunlop-Pirelli en Hoogovens-Hoesch) leken evenzovele aanwijzingen voor een wederopleving van de imperialistische concurrentie.¹⁰

Vanaf 1968 vindt er dan ook een discussie plaats over de vraag welke grootheden moeten worden gebruikt als empirische indicatoren van al of niet tanende superioriteit. De keuze van indicatoren, zo bleek al snel, bepaalt in belangrijke mate de uitkomst van het onderzoek.¹¹ In het volgende laten we een aantal van de meest gehanteerde en meest besproken indicatoren de revue passeren, en bezien we hoe de interimperialistische verhoudingen zich in de loop der jaren zeventig hebben ontwikkeld.

2.1 Koncentratie en centralisatie van kapitaal

Vanaf het begin heeft de vraag naar de relatieve omvang van de ondernemingen in de verschillende landen een vooraanstaande rol gespeeld in het rivaliteitsdebat.

De stroming van het *superimperialisme*, waarvan Baran en Sweezy (1975) belangrijke woordvoerders waren, meende dat de suprematie van de VS in het Westen, berustend op de suprematie van de Amerikaanse ondernemingen, van blijvende aard zou zijn. De concurrentieverhoudingen waren in de ogen van deze theoretici na de tweede wereldoorlog beslissend gewijzigd. De vorming van de EEG in 1958 veranderde daar niets aan, zo stelde men vast, want het waren in de eerste plaats de Amerikaanse concerns die profiteerden van de mogelijkheden die de eenmaking van de Europese markten bood. Het tegenovergesteld standpunt werd vertolkt door aanhangers van de

---

10. Mandel (1968) moest het marxistische antwoord zijn op het gerucht-makende boek van J.-J. Servan Schreiber, *Le Défi Américain*, Parijs 1967, in het Nederlands vertaald onder de titel *De Amerikaanse uitdaging*, Utrecht 1968.

11. Hierover vond in het blad *Internationale Marxistische Diskussion* (9, 1970, en 13, 1971) een debat

plaats tussen Mandel en M. Nicolaus, die de these van de Amerikaanse suprematie verdedigde. Klaus Busch vastte de kontroerse samen en voorzag die van commentaar in zijn artikel *Die Internationalisierung der kapitalistischen Produktionsverhältnisse — Ein Beitrag zur Debatte über die Widersprüche des Imperialismus*, *Leviathan* 1974 (3), 383-408.

theorie van de imperialistische concurrentie. Rowthorn (1970) en Mandel (1972; eerder: 1968) beweerden dat de naoorlogse Amerikaanse suprematie slechts tijdelijk zou zijn. Mandel meende dat de tendens tot concentratie en centralisatie in Europa internationaal zou worden en zou uitmonden in *internationale verflechting*: "centrale beslissingsmacht over kapitalen van verschillende nationale herkomst en beheer" (1972, 300). Dit proces van de vorming van waarlijk multi-nationale ondernemingen (Koninklijke/Shell, Unilever, Dunlop-Pirelli, Agfa-Gevaert) zag Mandel niet als incidenteel, maar als door de ontwikkeling van de produktieve krachten opgelegde wetmatigheid. Nu, vijftien jaar later, kan men vaststellen dat van die Europese fusie-beweging (de internationale verflechting van kapitaal) niet veel is terecht gekomen. Er is integendeel zelfs sprake van een zekere mate van *ontflechting* (zo zijn in de afgelopen jaren Dunlop-Pirelli, Hoogovens-Hoesch, en VFW-Fokker uiteengevallen). Weliswaar voltrok zich een bij wijle sterke centralisatie van kapitaal over de grenzen heen, maar in bijna alle gevallen had die het karakter van buitenlandse expansie, niet van integratie op voet van gelijkheid tussen de partners. Bovendien is het aandeel van Amerikaanse ondernemingen in dit hele proces bijzonder groot, zo groot zelfs dat in bijna alle Europese landen Amerikaans kapitaal de belangrijkste buitenlandse investeerder is.¹²

Tegenover de visie van Mandel en Rowthorn stelde Poulantzas (1976) dat de technologische voorsprong van de veel grotere Amerikaanse ondernemingen hen in staat zou stellen blijvend een concurrentievoorsprong ten opzichte van hun Europese concurrentie te behouden.

Recente gegevens over de ontwikkeling van de bedrijfs grootte in de VS, Europa en Japan leiden tot de konklusie dat het schaalvoordeel van de Amerikaanse concerns (althans wat de totale concern grootte betreft) in de loop van de jaren zeventig is tenietgedaan (zie tabel 1). Dat blijkt in de eerste plaats uit het afnemend aandeel van de Amerikaanse concerns in de lijst van 25 grootste ondernemingen ter wereld. Poulantzas (1976, 70) kon nog als ondersteuning van zijn

49

---

12. Een kleine inventarisatie voor wat betreft de grootste concerns (met een omzet boven \$ 1 mrd in 1976) leert dat dochterbedrijven van Amerikaanse moedermaatschappijen (voor zover dat tenminste was te achterhalen) vooral in de BRD een aanzienlijk aandeel hadden in de totale omzet: Van de 58 concerns waren er in de BRD 8 van Amerikaanse origine, en hun omzet (22,3 mrd) beliep 11,2% van het totaal (198,6 mrd). In Groot-Brittannië waren die verhoudingen: 51 con-

cerns (omzet 176,2 miljard), waarvan 5 Amerikaans (omzet 9,5 mrd = 5,4%); in Italië 13 ondernemingen (omzet 59,6 mrd), waarbij 1 Amerikaans bedrijf (omzet 2,5 mrd = 4,2%); in Nederland tenslotte (waarvan de cijfers zeer gedomineerd worden door de als volledig Nederlands getelde Shell en Unilever) gaat het om 11 bedrijven (omzet 83,8 mrd), waarbij 1 Amerikaans concern met een omzet van 1,3 mrd (= 1,5%). Bron: *Europe's 5000 largest companies*, Londen 1978.

tabel 1

De 25 grootste ondernemingen ter wereld (naar omzet), naar land van herkomst, 1971-1982 (inclusief en exclusief oliemaatschappijen)

land:	1971		1976		1982	
	inkl.	exkl.	inkl.	exkl.	inkl.	exkl.
USA	17	13	13	8	15	8
BRD	2	4	3	7	1	5
NL/GB	2	1	2	1	2	1
NL	1	1	1	1	0	1
FRA	0	0	2	2	2	1
GB	2	1	1	2	1	1
ITA	0	1	1	0	2	2
JAP	1	3	0	3	1	5
overig	0	1	2	1	1	1

Bronnen: 1971: United Nations, *Multinational Corporations in World Development*, New York 1973, 130-1;
1976: UN, 1978, 288-9;
1982: *Fortune* 22-8-'83, 170-1.

stelling aanvoeren dat in 1968 42 van de top-50 ondernemingen van de wereldranglijst Amerikaans waren: in 1980 zijn dat er nog slechts 23 (*Fortune*, augustus 1981).

Voorals we de oliemaatschappijen buiten beschouwing laten omdat die in de loop der jaren zeventig door de vertienvoudiging van de prijs van ruwe olie het beeld hebben verstoord, blijkt dat de Amerikaanse suprematie snel wordt afgebouwd. Waren in 1971 nog 13 van de 25 grootste industriële concerns Amerikaans, tegen vier Westduits en drie Japans, nu zijn er nog acht van Amerikaanse oorsprong, tegen vijf uit de BRD en vijf Japanse bedrijven.

Ook als men kijkt naar de ontwikkeling per bedrijfstak blijkt dat het schaalvoordeel van de Amerikaanse concerns grotendeels of helemaal is verdwenen (tabel 2). Amerikaanse concerns zijn in 1980 gemiddeld nog iets groter in de sectoren olie, automobielen en machinebouw; maar juist in die sectoren is de *relatieve* groei van de Europese concurrentie zeer sterk. In die periode groeiden de Europese automobielproducenten bijna vier maal zo snel als hun Amerikaanse tegenvoeters. Ook in de snelst groeiende bedrijfstak van de jaren zeventig, de olie-industrie, groeiden de Europese bedrijven, vooral dank zij de bijdrage van de staatsbedrijven CFP (Frankrijk) en ENI (Italië), aanzienlijk sneller dan de Amerikaanse. In de chemie, de ijzer- en staalindustrie en de voedings- en genotmiddelenindustrie zijn de Europese ondernemingen in 1980 groter dan de Amerikaanse. Tenslotte valt in deze periode ook de sterke opkomst van de Europese en Japanse banken op.

Omzet van de grootste Amerikaanse, Europese en Japanse ondernemingen in enkele bedrijfstakken, 1968-1982

tabel 2

bedrijfstak:	1968	1980	1982
	in miljarden US-dollars		
<i>olie</i>			
a. totale omzet top-5 USA	33,9	280,8	266,9
b. totale omzet top-5 EUR ⁺	19,8	224,3	220,5
c. a/b	1,7	1,3	1,2
+ inkl. Shell Oil (USA)			
<i>auto's</i>			
a. top-4 USA	45,1	106,3	112,2
b. top-4 EUR	8,9	79,6	62,5
c. top-2 JAP	3,4	28,1	32,1
d. a/b	5,1	1,3	1,8
<i>chemie</i>			
a. top-5 USA	12,2	47,0	65,5
b. top-5 EUR	10,3	68,5	61,4
c. a/b	1,2	0,7	1,1
<i>ijzer en staal</i>			
a. top-5 USA	11,3	32,4	38,9
b. top-5 EUR	7,4	46,5	58,0
c. top-2 JAP	—	19,0	21,6
d. a/b	1,5	0,7	0,7
<i>machinebouw etc.</i>			
a. top-5 USA	26,7	90,2	73,2
b. top-5 EUR	9,6	63,1	58,3
c. top-4 JAP	—	44,7	54,6
d. a/b	2,8	1,4	1,3
<i>voedings- en genotmiddelen</i>			
a. top-5 USA	10,3	39,5	47,4
b. top-5 EUR	10,9	59,9	63,9
c. a/b	0,9	0,7	0,7
<i>banken</i>			
a. totale activa top-10 USA	120,1	567,7	627,4
b. totale activa top-10 EUR	87,0	842,4	848,4
c. totale activa top-10 JAP	—	590,5	699,2
d. a/b	1,4	0,7	0,7

Bronnen: 1968: Rainer Hellmann, *Weltunternehmen nur Amerikanisch?*, Baden-Baden 1970, 66, 71, 78, 81, 85, 89, 105;
 1980: *Fortune* mei '81 (USA), aug. '81 (EUR-JAP); *The Banker* juni '81, 81-216;
 1982: *Fortune* mei '83 (USA), aug. '83 (EUR-JAP); *The Banker* juni '83, 179 e.v.

Samenvattend: de eerste scherpe recessie in de jaren zeventig (1973-1975) viel samen met een versnelling van de relatieve achteruitgang

van de Amerikaanse concerns ten opzichte van de concurrentie. De tweede recessie (1980-'82) lijkt in een andere richting te wijzen. De jaren tachtig zetten in met een relatief herstel van de kracht van het Amerikaanse kapitaal. Met name in de auto-industrie en in de chemie, sectoren waar de crisis in het begin der jaren zeventig zeer sterk toesloeg, is er sprake van een duidelijk herstel van de Amerikaanse positie vis-à-vis de Europese, terwijl in de overige sectoren sprake is van stabiele verhoudingen. De Japanse concerns lijken eerder de Amerikaanse ontwikkelingsgang te volgen dan de Europese. Een niet onbelangrijke rol wordt in deze zaak gespeeld door de sterke positie van de dollar tegenover de Europese munten. Het zou echter onjuist zijn te menen dat het hier uitsluitend gaat om een kunstmatige vertekening van de verhoudingen: de koers van de dollar is geen onafhankelijke grootheid. Dat was niet zo toen de dollar in de jaren 1967-1971 kelderde en dat is nu evenmin zo. Er schuilt wel degelijk waarheid in de uitspraak de Amerikaanse minister van Financiën Donald Regan "... dat de hoge koers van de dollar het gevolg is van de zwakheid van de Europese economieën" (*NRC-Handelsblad* 12-12-'83, 2).

2.2 Wereldhandel

Een van de meest gebruikelijke indicatoren van economische macht is het aandeel van een land in de wereldhandel, en verbonden daarmee ook de samenstelling en bestemming van het exportpakket.

tabel 3

Aandeel in de wereldexport, in procenten, 1958-1981

	1958	1971	1981
ITA	2,7	4,8	3,9
GB	9,7	7,2	5,4
JAP	3,0	7,8	7,9
FRA	5,3	6,6	5,3
NL	3,4	4,4	3,6
USA	18,5	14,3	12,2
BRD	9,1	12,6	9,2

Bronnen: voor 1958 en 1971: F. Deppe (red.), *Europäische Wirtschaftsgemeinschaft*, Reinbeck 1975, 188; voor 1981: World Bank, *World Development Report* 1983, 164-5.

Aandeel in wereldexport

Allereerst bekijken we het aandeel in de wereldexport dat de verschillende landen weten te bereiken. We zien dan (tabel 3) dat er sprake is van twee verschillende bewegingen: één beweging die de periode 1958-1970 beslaat, en een trend die de jaren zeventig

domineert.

In de eerste periode is sprake van een 'inhaaleffekt': het aandeel van Japan, de BRD en Italië stijgt snel, het aandeel van de VS en van Groot-Brittannië daalt fors.

In de tweede periode lopen twee ontwikkelingen door elkaar heen die het beeld in eerste aanleg onoverzichtelijk maken. De onderlinge verhoudingen tussen de belangrijkste kapitalistische industriestaten zijn in grote mate gestabiliseerd: ondanks schommelingen van jaar tot jaar treden er in de jaren zeventig geen grote verschuivingen op (afgezien van de voortgaande relatieve achteruitgang van Groot-Brittannië). Het aandeel van deze landen te zamen is echter in deze periode aanzienlijk teruggelopen. Het gaat hier om een structurele verschuiving in het wereldhandelspatroon die vrijwel geheel op rekening komt van het toegenomen aandeel van de OPEC-landen in de totale wereldhandel.

De vraag die zich voordoet is, of deze stabilisering van de onderlinge verhoudingen duurzaam zal zijn, of dat de relatieve achteruitgang van de VS nog verder zal doorzetten. Waarschijnlijk is het eerste het geval. Weliswaar hebben de VS met name onder Nixon de val van de dollar aangepakt om op het terrein van de handel winst te boeken (Van der Pijl, 1982b, 5-6 en 57-8), maar het effect van die maatregelen is slechts tijdelijk geweest. Ook hier geldt weer dat de recessie van 1980-1982 een verbetering bracht van de Amerikaanse en Japanse positie ten opzichte van de Europese. Ook meer structurele factoren doen vermoeden dat de stabilisering der verhoudingen op middellange termijn blijvend is. Het feit namelijk dat het Amerikaanse aandeel in de wereldhandel terugliep betekent niet noodzakelijkerwijs dat het aandeel van Amerikaanse *ondernemingen* in de totale wereldproductie ook terugliep. Een deel van de export of van de te verwachten toename daarvan (niemand kan zeggen welk deel) is ongetwijfeld overgenomen door de productie in het buitenland van Amerikaanse dochter-ondernemingen, die zich in de loop van de jaren vijftig en zestig hadden gevestigd in Europa en elders.¹³ Een soortgelijke ontwikkeling van vergrote buitenlandse productie is voor Europese ondernemingen pas in de loop der jaren zeventig op gang gekomen, en zal pas in de toekomst ten volle doorwerken; *a fortiori* geldt deze opmerking (waarop ik later nog terugkom) voor 'Japan Incorporated'.

53

---

13. Op basis van een ingewikkelde berekening komt Helleiner tot de konklusie dat tenminste 48% van de Amerikaanse import afkomstig is van met Amerikaanse ondernemingen verbonden buitenlandse vestigingen of

kontraktproducenten. G.K. Helleiner, Intra-firm trade and the developing countries: an assessment of the data, in R. Murray (red.), *Multinationals Beyond the Market*, Brighton 1981, 31-57.

Samenstelling van de export

Het is al gezegd, de omvang van de export alleen geeft wel een makkelijk meetbare, maar geen voldoende indicatie van de economische ontwikkeling. Een ander belangrijk facet van de export is de *samenstelling* van het goederenpakket dat geëxporteerd wordt. Meestal gaat men ervan uit dat het verschil in samenstelling van de export van ontwikkelingslanden en van industrielanden een indicatie en ook een gevolg is van het verschil in ontwikkelingsniveau. Een zelfde redenering kan men toepassen op de verhouding tussen de industrielanden onderling. Het begrip dat in dit verband houvast geeft is de 'hiërarchie' van produktiesektoren.¹⁴ In deze hiërarchie neemt de sektor van de machinebouw, of algemener de produktie van produktiemiddelen, de hoogste plaats in. De gegevens over de ontwikkeling van het exportpakket van de belangrijkste westerse landen maken duidelijk dat de meeste landen zich steeds meer in deze richting specialiseren (tabel 4).

tabel 4

Samenstelling van de goederenexport in procenten, 1960-1980

land	brandstoffen mineralen		ov. primaire produkten		textiel + kleding		machinerie, transport		overige ind. produkten	
	1960	1980	1960	1980	1960	1980	1960	1980	1960	1980
ITA	8	7	19	8	17	11	29	33	27	41
GB	7	18	9	8	8	4	44	35	32	35
JAP	11	2	10	2	28	4	23	55	28	37
FRA	9	8	18	18	10	5	25	34	38	35
NL	15	26	34	23	8	4	18	17	25	30
USA	10	9	27	23	3	2	35	40	25	26
BRD	9	7	4	7	4	5	44	45	39	36

Bron: World Bank, *World Development Report 1983*, 166-7.

54

De opmerkelijkste ontwikkeling maakte wel de Nederlandse export door. Omdat Nederland als doorvoerhaven voor een aanzienlijk deel van de olie voor West-Europa fungeert en omdat Nederland zelf ook energie in de vorm van aardgas produceert en exporteert nam het aandeel van de categorie brandstoffen in de totale Nederlandse uitvoer enorme proporties aan, terwijl het aandeel van de categorie machines en transportmiddelen stagneerde. Heel anders is het beeld bij de meeste grote industrielanden. Daar neemt het belang van de produktiemiddelen in de totale uitvoer toe en is dat overal twee tot drie maal zo

14. Zie voor een nadere uitwerking van dit begrip Chr. Deubner e.a. (red.), *Die Internationalisierung des Kapitals*.

Neuere Theorien in der internationalen Diskussion, Frankfurt/New York 1979, 171-254.

groot als in het geval van Nederland. Slechts Groot-Brittannië (met zijn Noordzee-olie) vertoont een enigszins gelijk beeld. De uitvoer van de Verenigde Staten — dit land is zelf ook een grote olieproducent — vertoont enerzijds een hoog aandeel van primaire produkten (graan), maar anderzijds ook een sterke uitvoer van kapitaalgoederen. De Japanse uitvoer bestaat voor een zéér groot deel uit produkten uit de categorie machines en transportmiddelen (Standard International Trade Classification kode 7). Kijken we echter binnen deze categorie alleen naar produktiemiddelen (71-74) en naar treinen, vliegtuigen en schepen (79), dan ziet het beeld er heel anders uit. Deze produktgroepen beslaan voor de onderzochte landen in 1980 het volgende deel van de totale uitvoer: Groot-Brittannië 22,9%, VS 22,5%, BRD 20%, Japan 16,9%, Italië 16,8%, Frankrijk 14% en Nederland 7,2% (OECD, 1980a). De rest van SITC-kode 7, die in het geval van Japan meer dan 40% van de uitvoer omvat, bestaat uit kantoormachines, huishoudelijke apparaten en auto's, produkten dus die niet onmiddellijk als geavanceerde produktiemiddelen kunnen worden aangemerkt.¹⁵

Van alle genoemde landen exporteert de VS veruit de minste lichte industrieproducten. Dit laatste is waarschijnlijk een teken, dat de verplaatsing van de produktie van dit soort goederen naar lage-lonenlanden door Amerikaanse ondernemingen aanzienlijk verder is voortgeschreden dan in het geval van de concurrenten.

Bestemming van de export

De zojuist genoemde gedachte wordt nog verder ondersteund door het feit dat een relatief groot deel van de Amerikaanse export naar ontwikkelingslanden gaat, te weten zo'n 36% in 1980 (zie tabel 5). Voor de Westeuropese landen varieert dat percentage van 21 (BRD) tot 26 (Frankrijk), voor Japan geldt een percentage van 44. De Nederlandse uitvoer naar de derde wereld blijft duidelijk achter, terwijl toch de sterkste groei in de jaren zeventig was te vinden op de markten van de olie-exporterende landen en de 'nieuwe industrielanden'.

2.3 Konkurrentiepositie

Niets beheerst de laatste jaren zozeer de discussie over het te voeren economisch beleid als de bezorgdheid over de internationale konkurrentiepositie van het nationale bedrijfsleven. Deze bezorgdheid is een internationaal verschijnsel, hoezeer ook in de meeste landen gedaan wordt alsof het een specifiek eigen probleem is dat een bijzondere ingreep rechtvaardigt.

---

15. Meer informatie over de konkurrentie op het gebied van de geavan-

ceerde technologie komt aan de orde onder 2.5.

land	industriële markt- economieën		ontwikkelings- landsgenoten		centraal geleide economieën		olie-exporteren- de landen met kapitaal- overschot	
	1960	1981	1960	1981	1960	1981	1960	1981
ITA	65	61	29	26	4	3	2	10
GB	57	68	38	24	3	2	2	6
JAP	45	46	51	44	2	3	2	7
FRA	53	66	44	26	3	4	—	4
NL	78	81	20	14	1	2	1	3
USA	61	55	37	39	1	2	1	4
BRD	70	72	25	21	4	4	1	3

Bron: World Bank, *World Development Report 1983*, 171.

Met recht kunnen we de laatste jaren spreken van een ware race om het verbeteren van de economische structuur, een herstrukturering-wedloop, die zich richt op alle elementen die de concurrentiepositie van het nationale bedrijfsleven (ook die van de buitenlandse ondernemingen in eigen land) bepalen. Een eerste, heel summere maat voor de ontwikkeling van de internationale concurrentieverhoudingen is de ontwikkeling van de totale industrieproductie. De naoorlogse periode wordt gedomineerd door het herstelproces in West-Europa en Japan: de landen op het Westeuropese vasteland en verder Japan vertonen een veel snellere groei dan de 'overwinnaars' van de oorlog, Engeland en de VS. Hetzelfde beeld zien we als we kijken naar de ontwikkeling van de uurloren in de industrie: in het begin zijn die het hoogst in de VS en in mindere mate in Engeland, en laag tot zeer laag in West-Europa en Japan, waar ze daarentegen in de jaren 1945-1970 het snelst toenemen. Ook de arbeidsproductiviteit neemt in de zelfde mate toe in de verschillende landen, dus sneller in West-Europa dan in de VS, en nog sneller in Japan (zie bijv. Neuss, 1972, 212-237).

In de loop van de jaren zeventig wijzigde dit beeld. Tabel 6 laat zien, dat de *lonen* het minst stegen in Japan, de BRD en de VS, en het snelst in Frankrijk, Italië en Groot-Brittannië. Overigens moet men niet denken dat de arbeiders in deze landen er zo op vooruit zijn gegaan; integendeel, ook de consumentenprijzen stegen in deze landen het meest.

De *productiviteit* (produkt per werknemer) steeg zeer snel in Japan, snel in Frankrijk en Nederland, gemiddeld in de BRD en Italië, en het minst in de VS en Engeland. Te zamen genomen leidt dit tot het beeld dat de *arbeidskosten per eenheid produkt* weinig stegen in Japan, de

Ontwikkeling van de concurrentiepositie in de industrie 1974-1981
(gemiddelde jaarlijkse stijging in %)

tabel 6

	FRA	BRD	ITA	NL	GB	USA	JAP
loosom per werknemer	15,8	7,9	20,0	9,1	18,3	9,9	10,7
produkt per werknemer	3,8	2,6	2,5	3,4	1,2	1,4	5,6
arbeidskosten per eenheid	11,5	5,2	17,1	5,5	16,9	8,4	4,9
relatieve arbeidskosten in gem. valuta	0,3	-1,3	-0,8	-1,5	5,5	0	-0,8

Bron: *Europese Economie* 11, maart 1982, 99-108.

BRD en Nederland, en het sterkst in Italië en Groot-Brittannië. Als de ontwikkeling van de arbeidskosten gekorrigeerd wordt voor de veranderingen in de wisselkoersverhoudingen (een 'sterke munt' belemmert de uitvoer, een lage koers bevordert juist de export) dan ontstaat een geheel ander beeld, en zien we dat de ontwikkeling van de concurrentiepositie minder ongelijk is dan de ontwikkeling der arbeidskosten doet vermoeden. Met name Italië weet op die manier de enorme stijging van de arbeidskosten te compenseren, Engeland veel minder. De voorlopige cijfers voor 1982 laten zien dat Engeland in dat

Buitenlandse investeringen van de leidende kapitaalexporterende landen, in procenten van het totaal en in miljarden dollars, 1914-1979

tabel 7

	1914 (%)	1930 (%)	1960 (%)	1971 (%)	1976 (%)	1976 (\$)	1979 (%)	1979 (\$)
USA	6,3	35,3	59,1	52,3	47,6	137,2	45,3	192,6
GB	50,3	43,8	24,5	15,0	11,2	32,1	9,3	39,5
BRD	17,3	2,6	1,1	4,6	6,9	19,9	8,5	36,0
JAP	—	—	—	2,8	6,7	19,4	7,5	31,8
NL	3,1	5,5	4,2	2,5	3,4	9,8	5,6	24,0
FRA	22,2	8,4	4,7	4,6	4,1	11,9	4,7	20,0
CAN	0,5	3,1	5,5	4,1	3,9	11,1	4,2	18,0
ZWE	0,3	1,3	0,9	1,5	1,7	5,0	2,4	10,0

57

Bronnen: 1914-1960: Harry Magdoff, *The Age of Imperialism*, New York 1969, 56;
1971-1976: United Nations, *Transnational Corporations in World Development, a re-examination*, New York 1978, 236;
1979: — Jörg Goldberg, *Direktinvestitionen in Entwicklungsländern, Blätter für deutsche und internationale Politik* 1981 (5), 607-9, voor USA, GB, BRD en Japan;
— Henk Overbeek, *Nederlandse directe investeringen in het buitenland*, in F. Crone en H. Overbeek (red.), *Nederlands kapitaal over de grenzen*, Amsterdam 1981, 63, voor Nederland;
— eigen schattingen voor Frankrijk, Canada en Zweden, op basis van bovenstaande gegevens en op basis van OECD, 1980c, 34.

jaar een groot deel van die opgelopen achterstand weer goedmaakte (zie *Europese Economie* 11, maart '82, 99-108).

Voor ondernemingen uit landen met een sterke munt (zie Busch, 1974) is het aantrekkelijk te investeren in landen met een zwakkere munt. Op deze wijze is de ontwikkeling van de concurrentiepositie van nationale economieën verbonden met het verschijnsel der kapitaal-export, waarover de volgende paragraaf handelt.

2.4 Kapitaalexport

Aan het einde van het jaar 1979 bedroeg het bestand aan directe buitenlandse investeringen in de gehele wereld ongeveer 425 miljard dollar (zie tabel 7). Van deze internationale investeringen is bijna negentig procent afkomstig uit acht landen, de Verenigde Staten, Groot-Brittannië, de Bondsrepubliek Duitsland, Japan, Nederland, Frankrijk, Canada en Zweden (naast deze landen is ook Zwitserland een aanzienlijke exporteur van kapitaal, maar van dat land zijn de gegevens niet voor alle genoemde jaren beschikbaar).

Van het enorme totaal is naar ruwe berekening zo'n driekwart geïnvesteerd in de lidstaten van de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling, de OESO, en een kwart in de landen van de derde wereld. Deze verhouding geldt voor de meeste investerende landen; alleen Japan maakt een uitzondering op de regel, want dat land heeft zestig procent van zijn investeringen in het buitenland uitstaan in ontwikkelingslanden. Voor de overige landen varieert dit percentage van 19% voor Engeland tot bijna 30% voor Frankrijk (Billierbeck en Yasugi, 1979). Nederland zit precies op het gemiddelde van alle OESO-landen met ruim 24% (NAR, 1979, 16). In de periode na de tweede wereldoorlog is de algemene trend lange tijd geweest in de richting van een kleiner aandeel voor de ontwikkelingslanden, zoals dat ook het geval was voor het aandeel van de derde wereld in de wereldhandel. In de laatste jaren, sinds de 'olie-krisis' van 1973-1974, is in deze ontwikkeling een kentering te zien geweest. Het aandeel van de ontwikkelingslanden in de wereldhandel nam sindsdien weer toe (vooral dankzij het gestegen aandeel van de olie in de wereldhandel), en ook de investeringen in de derde wereld werden weer belangrijker: sinds 1970 vertonen zij een gemiddelde jaarlijkse groei van 15%, en dat is meer dan de groei van de directe investeringen binnen het gebied van de OESO (OECD, 1980b, 163). In de loop van de jaren zeventig (zoals ook uit tabel 7 blijkt) wordt de grootste toename van buitenlandse investeringen gerealiseerd door de Westduitse, Japanse en Nederlandse investeerders. Hun gezamenlijk aandeel in het totaal neemt toe van 9,9% in 1971 tot 21,6% in 1979. De Franse en Canadese buitenlandse investeringen vertonen in deze jaren een gemiddelde groei: hun aandeel blijft konstant. De grote (relatieve) verliezers zijn de Verenigde Staten en vooral Groot-

Britannië, dat maar liefst bijna veertig procent van het 'marktaandeel' verliest.¹⁶

Investeringsstromen

Tot nu toe was sprake van het *bestand* van de investeringen, de totale gekumuleerde waarde van alle buitenlandse bezittingen. Nog duidelijker wordt het beeld van een radicale ommekeer van de verhoudingen als we kijken naar de investeringsstromen, de lopende investeringen. Het aandeel van de drie snelle groeiers (de BRD, Japan en Nederland) bedraagt in de jaren 1974-1978 ongeveer veertig procent tegen nog geen dertig voor de Verenigde Staten. In de jaren 1961-1967 was deze verhouding nog veertien procent tegen ruim zestig procent (OECD, 1980c, 34). Deze omdraaiing van de verhoudingen op het gebied van de kapitaalexport is in feite nog sterker omdat de 'nieuwe' investeerders (uit de BRD en Japan) veel minder dan de Amerikanen streven naar verkrijging van een meerderheidspakket aandelen van buitenlandse ondernemingen of nieuw op te richten vestigingen. Hun internationalisering vindt steeds vaker in andere vormen plaats, waarin het bezit van aandelen (de juridische eigendom) niet langer bepalend is voor de feitelijke controle over ondernemingen en de produktie- en marktbeslissingen daarvan (de economische eigendom). Met name bij hun activiteiten in de derde wereld wordt gebruik gemaakt van deze alternatieve vormen van invloedverwerving, die veel minder politieke risico's met zich meebrengen (OECD, 1980c, 26; zie ook UN, 1978, 63).

Waarheen gaan die investeringen nu precies? Eerder zagen we al dat driekwart van de totale investeringen hun weg vinden naar de ontwikkelde kapitalistische landen, waar ze ook in overgrote mate vandaan komen. In de verdeling van die investeringen per land is in de afgelopen twintig jaar wel een drastische verandering opgetreden — zie tabel 8. Een kwart van alle investeringen in OESO-landen gaat nu, na de val van de dollar, aangetrokken door de hoge rente en de relatief lage lonen, naar de Verenigde Staten, die daarmee het belangrijkste investeringsgebied in de wereld zijn geworden. Overigens lijkt het onjuist om zonder kwalifikatie deze investerings-hausse in de VS te zien als een teken van de enorme kracht van de

16. Dat de verdeling van de buitenlandse investeringen sinds 1960 gelijkmatiger wordt blijkt ook, als we een eenvoudige concentratiemat hanteren: CON.

$$CON = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (S_i)^2 - 1/n}{1 - 1/n}}$$

waarbij n = aantal landen, en S_i = aandeel in totaal van de investeringen; 1.0 betekent volledige concentratie, 0,0 volledige gelijke spreiding. Voor de opeenvolgende jaren zien we het volgende beeld:

1913: 0,493	1971: 0,558
1930: 0,482	1976: 0,503
1960: 0,577	1979: 0,455

tabel 8

Direkte investeringen in OESO-landen, in procenten van de binnenkomende investeringen, 1961-1978

	1961-1967	1968-1973	1974-1978
Canada	16,2	12,1	3,0
USA	2,6	11,4	24,5
Japan	2,0	1,7	1,2
Australië	15,6	12,9	9,5
België	4,5	6,1	9,8
Frankrijk	8,2	8,2	15,4
BRD	21,3	16,4	17,1
Italië	11,5	8,3	5,9
Nederland	4,7	8,5	6,3
GB	9,7	7,4	7,6

Bron: OECD, 1980c, 37

Amerikaanse economie, zoals Petras en Rhodes (1976) doen. Even onjuist zou het zijn om te veronderstellen (dat doen ze dan ook niet) dat het gebrek aan buitenlandse investeringen in de VS in de jaren zestig een teken was van enigerlei zwakte van de Amerikaanse economie: in die periode was juist eenieder het er nog over eens dat de Amerikaanse economie veel sterker was, en dat vooral het Amerikaanse kapitaal veel sterker was, dan de economie c.q. het kapitaal van de meeste Europese landen. Het lijkt dus een hachelijke zaak om in verband met directe investeringen te spreken in termen van simpele 'kracht' of 'zwakte' van economieën. Zo laat Busch (1974) zien dat buitenlandse investeringen zowel een teken van kracht als een gevolg van zwakte kunnen zijn, en dat voor een land het een en het ander tegelijk het geval kan zijn al naar de branche die het betreft.

60

De verhouding tussen export en buitenlandse produktie

In het debat over het karakter van de imperialistische rivaliteit legde Mandel sterk de nadruk op de positie van de verschillende landen (blokken) in de *wereldhandel*. Poulantzas (1976, 64) kritiseerde deze denkwijze. Naar zijn mening moest men in de eerste plaats letten op de ontwikkeling van directe investeringen, en hij konstateerde dat het Amerikaanse kapitaal op dat terrein een grote en nog groeiende voor­sprong had. Voorts veronderstelde hij dat de Amerikaanse vestigingen in Europa een aanzienlijk aandeel hadden in de snelle groei van de Europese handel: in Groot-Brittannië was het Amerikaanse aandeel in de 'Engelse' export al op weg naar de 25%. Hoewel de trend die Poulantzas signaleert in de loop van de laatste tien jaar aanzienlijk is gewijzigd (zie tabel 7) benadrukt hij niettemin een belangrijk punt: de

relatie tussen directe investeringen en goederenexport. Beide zijn manieren om een buitenlandse markt te bedienen, en de internationale kracht van een 'nationaal kapitaal' moet dus aan de hand van beide factoren beoordeeld worden.

De jaren zeventig laten ook voor de mate waarin de produktie is geïnternationaliseerd een duidelijke verschuiving te zien van de krachtsverhoudingen. De internationalisatiegraad van het Britse en Amerikaanse kapitaal vertoont een dalende tendens, terwijl in het geval van Japan en Nederland de buitenlandse investeringen juist

De verhouding tussen bestand van directe investeringen en export (beide uitgedrukt in miljarden dollars), 1971-1979

tabel 9

land:	investeringen/export 1971	investeringen/export 1978/9
USA	1,98	1,08
GB	1,07	0,43
BRD	0,19	0,21
JAP	0,19	0,31
NL	0,26	0,38
FRA	0,47	0,20
CAN	0,34	0,33
ZWE	0,47	0,37

Bronnen: berekend naar: United Nations, *Multinational Corporations in World Development*, New York 1973, 159 (1971); World Bank, *World Development Report 1981*, 149; tabel 7 van dit artikel.

sneller toenemen dan de internationale handel. Het opvallendst in tabel 9 is echter dat de internationalisatiegraad van het Westduitse kapitaal tussen 1971 en 1979 nauwelijks is toegenomen. Een tweetal factoren zijn daarvoor verantwoordelijk. In de eerste plaats hebben Westduitse ondernemingen bij het betreden van Europese markten geen last van het Gemeenschappelijk Buitentarif van de EG. Deze zeer belangrijke afzetmarkt kan dus relatief gemakkelijker door middel van export bestreden worden dan dat het geval is voor Amerikaanse en Japanse ondernemingen. Voorts is de sterke groei van de Westduitse investeringen in het buitenland pas een ontwikkeling van de laatste jaren. De komende jaren zal de internationalisatiegraad voor het Westduitse kapitaal zeker toenemen, want de investeringen groeien nu sneller dan de export,¹⁷ een konstatering die overigens ook van toepassing is op Japan.

2.5 'High technology' en imperialistische rivaliteit

De sterke positie van de Amerikaanse concerns na 1945 beruiste in belangrijke mate op hun grote technologische voorsprong. Ook die leidende positie is echter, als gevolg van de werking van de wet van de remmende voorsprong, in de loop der jaren ondergraven door de concurrenten.

In de eerste plaats kan dit blijken uit recente gegevens over de zogeheten *patentbalans*. In de jaren 1970-1980 stegen de inkomsten van de VS uit het buitenland uit hoofde van patentrechten met 200%, terwijl de uitgaven aan het buitenland stegen met 236%. Voor de BRD en Japan stegen in tegenstelling hiermee de inkomsten (respektievelijk met 376% en 484%) sneller dan de uitgaven (stijging met respektievelijk 318% en 208%) (IPW, 1982, 105).

Voor de BRD worden deze cijfers, die wijzen op het inhalen van een achterstand, bevestigd door een onderzoeksteam van de Deutsche Bundesbank (*Monthly Report*, juli '82, 26-39). Ook op het gebied van de *uitgaven voor onderzoek en ontwikkeling* vindt een soortgelijke ontwikkeling plaats. De O&O-uitgaven in de belangrijke Europese landen en Japan zijn, als percentage van het nationale inkomen, even groot als in de VS, waar ze uiteraard in absolute zin nog veel groter zijn dan elders. De wijze van besteding veroorzaakt echter juist op het terrein van de ontwikkeling van de meest geavanceerde technologie grote verschillen in ontwikkeling. In Europa zijn de onderzoeksbudgetten zo versplinterd, dat het rendement van de uitgaven zeer gering is, hetgeen ook een voortdurende zorg van de Europese Commissie is. In de VS is dat veel minder het geval, maar daar wordt het rendement negatief beïnvloed door het grote aandeel dat defensie-onderzoek in het totale onderzoek heeft. Veruit het meeste rendement leveren de Japanse O&O-uitgaven op (zie Junne, 1983). Het resultaat van deze ontwikkeling is terug te vinden in tabel 10. De ongelijke ontwikkeling van de produktiekrachten in de wereld-ekonomie wordt hier wel bijzonder duidelijk getoond: met name valt op dat het gemiddelde van de EG zeer sterk achterblijft bij dat van de VS en vooral Japan.

2.6 Tussenbalans

We hebben gezien dat de Amerikaanse hegemonie gedurende de jaren zeventig aan sterke erosie onderhevig was. Amerikaanse ondernemingen

---

17. Gegevens van de Deutsche Bundesbank bevestigen dit: volgens *Monthly Report* aug. '82, 39, namen de West-duitse investeringen in de laatste jaren met de volgende, sterk oplopende, percentages toe:
1977: 8%

1978: 12%
1979: 16%
1980: 21%
De voorlopige cijfers voor 1981 en 1982 laten een verdere sterke stijging van de buitenlandse investeringen zien.

Exportspecialisatie in 'hoogtechnologische' produkten
(gemiddelde voor OESO-landen samen = 100)

tabel 10

	EG	USA	JAPAN
1963	102	129	56
1970	94	127	87
1980	88	120	141

Bron: A. Roobeek, Hegemonie en rivaliteit. Over de toenemende concurrentie tussen de Verenigde Staten en Japan op het gebied van de hoogwaardige technologieën, doktoraalscriptie Internationale Betrekkingen UvA, 1983, 41; afkomstig uit European Economy, Annual Economic Report 1982 (3), nov. 1982, 152. Het aandeel van hoogtechnologische produkten in het uitvoerpakket wordt hier vergeleken met de gemiddelde waarde van deze grootheid voor de OESO-landen te zamen.

zijn niet langer, zoals dat sinds 1945 het geval was, in alle belangrijke sectoren de grootste. Met name Westduitse en Japanse ondernemingen hebben hun achterstand in grootte merendeels goedgemaakt. Ook op het terrein van de *export* verloor Amerika een groot deel van zijn suprematie: het aandeel in de wereldexport liep terug van 18,5% in 1958 tot 11,1% in 1980. Op het terrein van de ontwikkeling van de *arbeidskosten* is de ongelijkheid het grootst, waarbij de ontwikkeling in de VS gunstiger is dan in landen als Engeland en Italië, maar veel minder gunstig dan in de belangrijkste concurrenten, te weten Japan en West-Duitsland. In de jaren 1974-1981 werd deze ongelijkheid echter grotendeels gecorrigeerd door de schommelende wisselkoersen. Slechts de concurrentiepositie van Groot-Brittannië verslechterde aanzienlijk ten opzichte van de overige OESO-landen. De *buitenlandse investeringen* van de VS en Engeland bedroegen in 1960 nog 83,6% van het totaal; in 1979 was hun aandeel in het totaal teruggelopen tot 54,6%. Het gezamenlijk aandeel van Japan en de BRD steeg daarentegen van 1,1% tot 16%! Investeerden Amerikanen dus

63

3 De crisis van de Amerikaanse hegemonie: waarheen nu?

Sinds het einde der jaren zestig is het kapitalistisch wereldsysteem in een nog voortdurend dieper wordende structurele crisis terechtgekomen. Van deze crisis is de crisis van de Amerikaanse hegemonie een van de uitingen op het niveau van het statenstelsel, zoals de crisis

zich ook op het niveau van de economie en op dat van de politieke en ideologische verhoudingen manifesteert. Juist de ontwikkeling van de laatste jaren maakt duidelijk dat de strijd over de toekomst van de totale wereldorde een internationale is, waarbij de partijen hun steunpunten hebben in uiteenlopende delen van het systeem. Vooral nog gaat het voorspellen van de uiteindelijke gang van zaken onze mogelijkheden te boven, maar de alternatieven worden langzaamaan duidelijker. Van der Pijl (1983) meent dat de Atlantische bourgeoisie twee wegen ter beschikking heeft: aan de ene kant de trilaterale weg, waarin de VS, West-Europa en Japan als gelijkwaardige partners gezamenlijk hun hegemonie over het wereldsysteem vestigen,¹⁸ aan de andere kant een herbevestiging, via verscherpte concurrentie, van de uitsluitend Amerikaanse hegemonie.

De ontwikkeling van de internationale investeringen, die zich meer en meer richten op de VS, maakt echter het beeld zeer gekompliceerd. Welke betekenis moeten we aan die investeringen in de VS toekennen? In de 'school' van Wallerstein c.s. meent men dat er wat dit betreft sprake is van een regelmaat in de geschiedenis van het kapitalistische wereldsysteem: Hollandse investeringen stimuleerden in de achttiende eeuw de Britse opkomst, Britse investeringen stimuleerden in de negentiende eeuw de Amerikaanse opkomst (Wallerstein, 1980, 38-9 en 279-81). Naar analogie hiervan zou men kunnen zeggen dat de Amerikaanse investeringen in Europa in de jaren zestig de Europese opkomst van de jaren zeventig begunstigen (al is er tot op heden in het geheel geen sprake van een naderende Europese hegemonie), en zelfs zou men de analogie kunnen doortrekken naar de meest recente ontwikkeling, waarbij de investeringsgolf in het zuidwesten van de VS en in Zuidoost-Azië gezien kan worden als de voorbode van de opkomst van het gebied rondom de Pacific als nieuw centrum van de wereldeconomie.¹⁹

Ook Michel Aglietta (1982) acht een dergelijke ontwikkeling niet uitgesloten. De mogelijkheid van dit scenario wordt met name

---

18. In Europa wordt de trilaterale strategie vooral ondersteund door de Socialistische Internationale. Marnix Krop laat zien dat juist in de jaren 1972-1976 het dieptepunt valt voor de dan kwijnende SI. "De Internationale, die zijn identiteit en politiek gewicht voor een niet gering deel had ontleend aan het feit dat hij de linker-vleugel van de *Pax Americana* vormde, raakte met deze wijzigingen (Vietnam, dollar-devaluatie, H.O.) in het naoorlogs internationaal systeem sterk in het ongerede" (p. 29-30). Nadat het Kongres van 1976 Willy Brandt tot voorzitter koos, bloeide de SI weer

op, en distancieerde zich meer en meer van de Amerikaanse buitenlandse politiek. "Op deze wijze bezien is de SI één van de fora waarin de veelbesproken Europese 'Derde Weg' of 'Derde Macht' tastenderwijs enige vorm krijgt" (p. 34). M. Krop, Een vreemde eend in de bijt. De Socialistische Internationale in de wereldpolitiek, in J. Bank e.a. (red.), *Het Derde Jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam 1982, 12-47.

19. Zie bijv. de verschillende meningen daarover in Amin e.a. (1982).

onderstreept door de ontwikkeling van de internationale concurrentie op het gebied van de geavanceerde technologie.

Aglietta schetst vier scenario's. De eerste mogelijkheid acht hij een langdurige periode van voortdurende economische crisis, die resulteert in steeds heftiger protektionisme, waarvan vooral de derde wereld het slachtoffer wordt. Een tweede mogelijkheid is dat het Amerikaanse kapitalisme er op korte termijn in slaagt een relatieve hegemonie te heroveren. In dit geval voorziet Aglietta een verschuiving van het zwaartepunt van het internationale kapitalisme naar het gebied van de Stille Oceaan, en een geleidelijke neergang van West-Europa (zie Galtung, 1981 en Amin e.a., 1982). De derde mogelijkheid acht Aglietta het in West-Europa tot ontwikkeling komen van een nieuw akkumulatiemodel. Aglietta baseert deze mogelijkheid juist op de relatieve zwakte van de Europese economie van dit moment: de sociale spanningen en de tradities die in de Europese arbeidersbeweging leven zouden juist de Europese bourgeoisie bereid kunnen maken (of kunnen dwingen) tot een verregaand kompromis. De vierde mogelijkheid is dat de wereldeconomie als gevolg van het ineenstorten van het financiële stelsel uiteenvalt in rivaliserende, op protektie en autarkie gerichte blokken.

Op het ogenblik is het nog zo dat de angst voor het laatste scenario onder de vertegenwoordigers van de transatlantische bourgeoisie ervoor zorgt dat het eerste, algemene stagnatie, maar zonder het uiteenvallen van het systeem, zijn stempel op de werkelijkheid drukt. Maar beide mogelijkheden zijn slechts op middellange termijn denkbaar. Op langere termijn moet er toch een structurele 'oplossing' komen.

Volgens Aglietta kan die oplossing voor West-Europa slechts positief uitvallen onder zeer bijzondere voorwaarden: "Slechts een uiteenvallen in regio's, gekombineerd met een systeem van interregionale monetaire betrekkingen beheerd door de staten van de dominante polen zou het Europese kapitalisme de nodige vrijheid kunnen geven om een nieuw groeimodel te ontwikkelen. Het is echter hoogst twijfelachtig dat de kapitalistische partijen zelf dit verbluffende projekt zouden kunnen aanvaatten; wat men zich in plaats hiervan zou kunnen voorstellen is een oorspronkelijke synthese van sociaal-demokratie en gedecentraliseerde kontraktplanning. (...) De minimale vooronderstellingen hiervoor zouden betrekking hebben op een heroriëntatie van de sociale markteconomie in West-Duitsland, verdere eenwording van de EG, het tot stand brengen van een reële mate van autonomie tegenover de depressieve invloeden van het Amerikaanse beleid, en – het belangrijkste – een mate van solidariteit en gemeenschappelijk politiek optreden van Europees links die zijn weerga niet kent" (Aglietta, 1982, 41).

Men kan zich afvragen of links, als het zoveel macht en zo'n grote

eenheid zou bezitten, zijn kracht moet aanwenden om het kapitaal een nieuw leven te bezorgen (zoals Aglietta lijkt te suggereren), dan wel die macht zou moeten gebruiken voor het realiseren van zijn eigen doeleinden. Maar wat zijn dat eigenlijk nog, die *eigen* doeleinden van links?

Literatuur

- Aglietta, M., 1979, *A Theory of Capitalist Regulation: the US Experience*, Londen (1976)
- Aglietta, M., 1982, World Capitalism in the Eighties, *New Left Review* 136, 5-42
- Amin, S., G. Arrighi, A.G. Frank en I. Wallerstein, 1982, *Dynamics of Global Crisis*, New York
- Baran, P. en P.M. Sweezy, 1975, *Monopoly Capital*, Harmondsworth (1966)
- Billerbeck, K. en Y. Yasugi, 1979, Private Direct Foreign Investment in Developing Countries, *World Bank Staff Working Paper* 348
- De Brunhoff, S., 1976, *Etat et Capital*, Grenoble
- Busch, K., 1974, *Die Multinationale Konzerne. Zur Analyse der Weltmarkt-bewegung des Kapitals*, Frankfurt
- Fennema, M., 1982, *International Networks of Banks and Industry*, Den Haag
- Galtung, J., 1981, A structural theory of imperialism – Ten years later, *Millennium* 9 (3), 181-196
- Hopkins, T. en I. Wallerstein (red.), 1980, *Processes of the World System*, Beverly Hills/Londen
- IPW, 1982. Die Wirtschaft kapitalistischer Länder in Zahlen, *IPW-Forschungshefte* 1982 (1), 105
- Junne, G., 1983, *Der strukturpolitische Wettlauf zwischen den kapitalistischen Industrieländern*, ongep. manuskript, Amsterdam
- Mandel, E., 1968, *De EEG en de rivaliteit Europa-Amerika*, Amsterdam
- Mandel, E., 1972, *Der Spätkapitalismus*, Frankfurt
- Murray, R., 1971, The internationalization of Capital and the Nation State, *New Left Review* 67
- NAR, 1979. Nationale Adviesraad voor Ontwikkelingssamenwerking, *Advies Particuliere Buitenlandse Investerings en Multinationale Ondernemingen*, NAR advies 63, Den Haag
- Neusüss, C., 1972, *Imperialismus und Weltmarkt-bewegung des Kapitals*, Erlangen
- OECD, 1980a, *Statistics of Foreign Trade*, B Series, jan.-dec.
- OECD, 1980b, *Development Cooperation 1980*, Parijs
- OECD, 1980c. Committee on International Investment and Multi-national Enterprises, *Recent International Direct Investment Trends*, Parijs
- Petras, J. en R. Rhodes, 1976, The Reconsolidation of US Hegemony, *New Left Review* 97, 37-53
- Pijl, K. van der, 1982a, *Marxisme en internationale politiek*, Amsterdam

- Pijl, K. van der, 1982b, Policy cycles in the Atlantic System. From the Atlantic Charter to the Nixon Shocks, *Mededelingen van de FSW-A* nr 26, Amsterdam
- Pijl, K. van der, 1983, *Imperialism and Class Formation in the North Atlantic Area*, diss. Amsterdam; een handelseditie verschijnt in 1984 bij New Left Books/Verso Editions, Londen
- Poulantzas, N., 1976, *Klassen in het huidige kapitalisme*, Nijmegen
- Rowthorn, B., 1970, in *Het kapitalisme in de jaren 70*, Amsterdam; ook verschenen als Imperialism in the Seventies – Unity or Rivalry? in *New Left Review* 69, sept.-okt. 1971, 31-51
- UN, 1978. United Nations, *Transnational Corporations in World Development, a Re-examination*, New York
- Wallerstein, I., 1980, *The Modern World System II. Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy 1600-1750*, New York